

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

Ρένα Μόλχο, Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919: μια ιδιαίτερη κοινότητα, Θεμέλιο Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2001

ΕΦΗ ΚΑΝΝΕΡ

doi: [10.12681/mnimon.755](https://doi.org/10.12681/mnimon.755)

Βιβλιογραφική αναφορά:

KANNER E. (2002). Ρένα Μόλχο, Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919: μια ιδιαίτερη κοινότητα, Θεμέλιο Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2001. *Μνήμων*, 24(2), 443-447. <https://doi.org/10.12681/mnimon.755>

σεις τῆς μονῆς σέ χαρακτηριστικά,³² ἡ σημερινή ζωὴ καὶ δράση τοῦ μοναστηριοῦ. Ἡ ἀνυπαρξία φωτογραφικοῦ ὕλικου — ἔστω καὶ ἀσπρόμαυρων χαρακτηριστικῶν ποὺ δὲ θὰ ἀνέβαζαν τὸ κόστος τοῦ βιβλίου—, ἡ ἔλλειψη εὔρετηρίων, οἱ ἔλλιπείς τρόποι παραπομπῶν ὑποβαθμίζουν περαιτέρω τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τῆς καλαβρυτινῆς μονῆς. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο συντεθῆ τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ πόνημα, δηλαδή διὰ τῆς συρραφῆς κειμένων διαφόρων συγγραφέων χωρὶς καμμία κριτικὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τους, ἀσφαλῶς δὲν τὸ τοποθετεῖ μεταξὺ τῶν ἔργων ποὺ προάγουν τὴν ἔρευνα στὸ συγκεκριμένο θέμα καὶ στὸ ὁποῖο ὁ μελλοντικὸς ἐρευνητὴς θὰ μπορούσε νὰ παραπέμψει, ἐνῶ τοῦ ἀποστερεῖ συνάμα καὶ τὸν τίτλο τῆς πρωτότυπης συγγραφῆς, κάτι ποὺ ἐνδεχομένως νὰ ὑπῆρχε στὶς προθέσεις τοῦ συγγραφέα.

Ἔτσι καὶ οἱ ὅποιες χρησιμὲς ἐπισημάνσεις στὶς ὁποῖες προβαίνει ὁ συγγραφέας, κινδυνεύουν νὰ περάσουν ἀπαρατήρητες ὑπὸ τὸ βᾶρος τῆς πληθώρας τῶν ἀνακριβειῶν, ἐνῶ ἡ μέτρια ἐρευνητικὴ διάθεση γιὰ τὸ θέμα του ἐπισκιαρίζει ὀλόκληρο τὸ ἔργο του.

Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὰ ἐπιστημονικὰ

μέσα καὶ οἱ δυνατότητες ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ δὲν ἀρκεῖ μόνον ἡ καλὴ πρόθεση ἀλλὰ ἀποτελεῖ ὑποχρέωση πρὸς τὸν ἀναγνώστη καὶ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα οἱ ἀπαιτήσεις νὰ εἶναι ὑψηλὲς καὶ τὰ κριτήρια τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας νὰ καθίστανται αὐστηρά.

Προβληματίζονται ὅμως ἐργασίες, ὅπως ἡ κρινόμενη μὲ τίς σοβαρὲς ἀδυναμίες της, ὅταν ὄχι μόνον δὲ συνάδουν μὲ τὸν ἱστορικὸ λόγο ἀλλὰ συνάμα ἐμπλέκουν καὶ ἐκθέτουν θεσμούς, ὅπως τὴν Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ποὺ προχώρησε στὴ βράβευσή. Τὸ ἱερὸ καθίδρυμα μάλιστα χάνει αὐτὴ τὴν εὐκαιρία νὰ βρεῖ καὶ στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία μιὰ ἀξιοπρεπὴ ἀντιπροσώπευση, ὅπου ὁ ἀναγνώστης, εἰδικὸς καὶ μὴ, θὰ μπορεῖ, διαχωρίζοντας τίς προκαταλήψεις καὶ μυθεύματα τῶν περασμένων αἰώνων ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια ἀλλὰ καὶ μὲ σεβασμὸ πρὸς τίς ἀρχέγονες παραδόσεις, νὰ γνωρίσει τὴν ἱστορία, τὴν προσφορὰ καὶ τὴ σημασία της. Νὰ εὐχηθοῦμε γιὰ τὸ μέλλον, ὁ πνευματικὸς φάρος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς, ἡ δραστηρία Μητρόπολη Καλαβρυτίων καὶ Αἰγιαλείας, νὰ λάβει ξανά ἀνάλογη πρωτοβουλία, ὥστε νὰ ἀναδειχθεῖ, ὅπως ἀρμόζει, ἡ ἱστορία, δράση καὶ προσφορὰ μιᾶς ἀπὸ τίς σημαντικότερες μονῆς τῆς Πελοποννήσου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ

32. Ν. Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκό-
νες. Ὁρθόδοξα χαρακτηριστικά 1665-1899*, τ.
II, Ἀθῆνα 1986, σ. 509 κ.ἑξ.

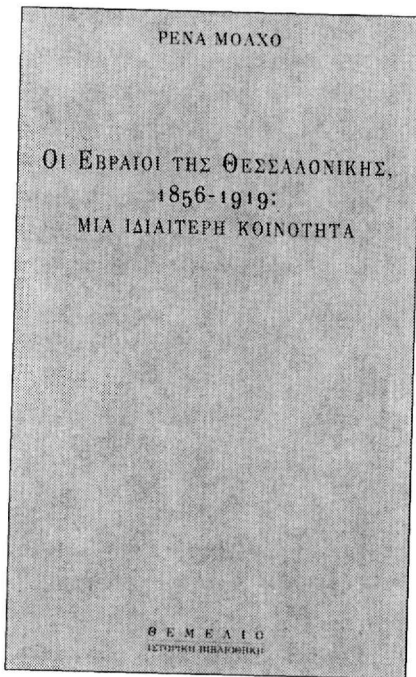
Ρένα Μόλχο, *Οἱ Εβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης 1856-1919: μιὰ ἰδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθῆνα 2001, 333 σ.

Τὸ βιβλίο της κ. Ρ. Μόλχο ἐρχεται νὰ καλύψει ἓνα μεγάλο κενὸ στὴ φτωχὴ ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία σχετικὰ με τίς εβραϊκὲς κοινότητες τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Εἰδικὰ γιὰ τὴν εβραϊκὴ κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης, μιὰ κοινότητα ποὺ καθόριζε γιὰ αἰῶνες τὴ φυσιογνωμία τῆς τελευταίας, τὸ κενὸ ἦταν περισσότερο αἰσθητὸ, δεδομένου ὅτι ἡ εβραϊκὴ παρουσία δὲν προσφέρεται γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ἐλληνικότητας τῆς πό-

λης, ὅπως εὐστοχα σημειώνεται στὴν εἰσαγωγή (σ. 20). Ὁ στόχος τῆς προβολῆς τῆς ἐλληνικότητας, ἄλλωστε, συντέλεσε, ουσιαστικά, στὴ μείωση ἢ στὸν ἐξοβελισμό των Εβραίων στο σύνολό τους ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία, μέχρι πρόσφατα. Καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ συλλογικὴ μνήμη τῆς Ἑλλάδας» (σ. 15). Εἰς οὐ καὶ τὰ προβλήματα ταυτότητας ποὺ περιγράφει ἡ συγγραφέας στὸν πρόλογο.

«Έλληνας» και «Εβραίος» αποτελούν στο συλλογικό φαντασιακό ασυμβίβαστες ιδιότητες. Από την άλλη πλευρά, η ελληνική συλλογική μνήμη έχει απαλείψει την εβραϊκή παρουσία. Έτσι ο Εβραίος καταλήγει να είναι ένας άνθρωπος χωρίς ταυτότητα: είναι μέλος μιας οιονεί ανύπαρκτης ομάδας. Ανύπαρκτος δηλαδή και ο ίδιος ως τέτοιος.

Το άγχος αυτής της ανυπαρξίας ώθησε την κ. Ρένα Μόλχο στη συγγραφή αυτού του βιβλίου, στο να ανιχνεύσει, δηλαδή, τις

ρίζες της, την Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, της «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων», που καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς από τους ναζί. Στην προσπάθεια αυτή προχωρεί σε μια εκτενή και κοπιώδη έρευνα στις πιο διαφορετικές πηγές: αρχειακές (αρχεία της Alliance Israélite Universelle, Central Zionist Archives, αρχεία του US State Department, του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης κλπ.), ιδιωτικές συλλογές, κοινοτικούς κανονισμούς

και κανονισμούς συλλόγων, εφημερίδες και περιοδικά. Μέσα από το οδοιπορικό αυτό υποδεικνύει στον αναγνώστη —χωρίς, ίσως, κάτι τέτοιο να είναι στις προθέσεις της— τις αιτίες της καταστροφής της κοινότητας, που, εκτός των άλλων, εντοπίζονται κατά τη γνώμη μου και στην εχθρότητα του ελληνικού περιγύρου της.

Το βιβλίο αποτελείται από μια σύντομη εισαγωγή, τρία μέρη και έναν επίλογο, τον οποίο ακολουθεί παράρτημα που περιέχει διάφορους πίνακες.

Στο πρώτο μέρος η συγγραφέας μας δίνει μια ολοκληρωμένη εικόνα της φυσιογνωμίας της κοινότητας. Οι ποικίλες δημογραφικές πηγές που παραθέτει (οθωμανικές, κοινοτικές, ελληνικές, δελτία της Alliance Israélite Universelle κλπ.) σχετικά με την περίοδο που εκτείνεται από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα μέχρι το 1919, συγκλίνουν στο ότι το εβραϊκό στοιχείο ήταν το πληθυσμιακά επικρατέστερο στην πολυεθνική Θεσσαλονίκη, στο ότι ο πληθυσμός της τελευταίας ήταν κατά βάση εβραϊκός. Το ότι η υπεροχή του εβραϊκού στοιχείου δεν υπήρξε απλά δημογραφική, επιβεβαιώνεται επίσης από την αντιμετώπισή του από παράγοντες όπως το Ορθόδοξο στοιχείο της πόλης ή το ελληνικό κράτος, καθώς και από την αυτοπεποίθηση με την οποία αντιμετώπιζε τις διάφορες καταστάσεις — από τις ενέργειες των Βουλγάρων αναρχικών μέχρι την επικείμενη αλλαγή του καθεστώτος της Θεσσαλονίκης (σ. 49-51).

Στο πλαίσιο των Μεταρρυθμίσεων, την αυτονομία των μεμονωμένων εβραϊκών κοινοτήτων διαδέχτηκε η θεσμοθέτηση ενός ενιαίου εβραϊκού μιλλέτ και συνεπακόλουθα του αξιώματος του Μεγάλου Ραβίνου, ηγέτη όλων των Εβραίων της αυτοκρατορίας, στα πρότυπα του πατριαρχικού θεσμού. Το 1835 ο πρώτος Μ. Ραβίνος, ο Αβραάμ Λεβή, διορίζεται με σουλτανικό βεράτι.¹ Το 1865 εκπονείται ο Οργανικός

1. Esther Benbassa, *Une diaspora sépharade en transition. Istanbul XIXe-XXe siècles*, Παρίσι 1993, σ. 17.

Κανονισμός του Εβραϊκού μιλλέτ, που αναγνωρίζει το Μ. Ραβίνο ως πολιτικό ηγέτη όλων των Εβραίων της οθωμανικής επικράτειας και πνευματικό ηγέτη της κοινότητας της Κωνσταντινούπολης. Οι υπόλοιπες κοινότητες διατηρούσαν την αυτονομία τους και επρόκειτο να εφοδιαστούν ομοίως με ανάλογους κανονισμούς. Όπως και στην περίπτωση του Ορθόδοξου μιλλέτ, οι αρμοδιότητες του θρησκευτικού ηγέτη και γενικότερα του θρησκευτικού στοιχείου περιορίζονται προς όφελος του λαϊκού.² Ένα Γενικό Συμβούλιο θεσπίζεται στη διοίκηση της κοινότητας απαρτιζόμενο από 60 λαϊκούς και 20 θρησκευτικούς λειτουργούς.³

Οι εξελίξεις αυτές καθόρισαν και την πορεία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Ενώ η αναγνώριση του αρχιραβίνου ως επισήμου εκπροσώπου της κοινότητας απέναντι στο κράτος ενισχύει προσωρινά τη θέση του και τη θέση του ραβινικού σώματος, στην πορεία η δικαιοδοσία του περιορίζεται αποκλειστικά στο θρησκευτικό τομέα, ενώ το λαϊκό στοιχείο αποκτά το προβάδισμα στη διαχείριση των υποθέσεων της κοινότητας. Την ευθύνη της εκλογής του αρχιραβίνου αποκτά η Γενική Συνέλευση, που απαρτίζεται από τους οικονομικά επιφανέστερους λαϊκούς. Από τη Γενική Συνέλευση εκλέγεται το κοινοτικό συμβούλιο, υπεύθυνο για τη διοίκηση της κοινότητας, με δικαίωμα veto στη δραστηριότητα του αρχιραβίνου.

Η παρουσία των θρησκευτικών λειτουργών στο νέο αυτό διοικητικό σχήμα περιορίζεται στο πνευματικό συμβούλιο, απαρτιζόμενο από εννέα ραβίνους με θρησκευτικές μόνο δικαιοδοσίες.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί και η παρουσία στη διοίκηση της κοινότητας του συμβουλευτικού συμβουλίου που απαρτιζόταν από επιφανείς μη οθωμανούς Εβραίους και το οποίο είχε καθαρά συμβουλευτικό χαρακτήρα.

Οι εξελίξεις αυτές που προωθούνται από αστικούς κύκλους της εβραϊκής κοι-

νότητας, δυτικής παιδείας κατά κανόνα, θα σηματοδοτήσουν μια νέα εποχή για εκείνη. Η αναδιοργάνωση που ξεκινά από τον οικονομικό τομέα, επεκτείνεται κυρίως στον τομέα της κοινοτικής αλληλεγγύης. Όπως και στην Ορθόδοξη κοινότητα προτεραιότητα δίνεται στην αντιμετώπιση του προβλήματος της ένδειας. Νέοι θεσμοί συγκροτούνται όπως το Νοσοκομείο Χιρς, η κλινική Meydan de Lube, το φρενοκομείο, επιτροπές για την παροχή συσσιτίου σε άπορους μαθητές, ενώ παραδοσιακοί θεσμοί, όπως το «Επισκεπτήριο των Ασθενών» εκσυγχρονίζονται, ώστε να συμβαδίσουν με τις επιταγές της ιατρικής επιστήμης. Εκτός από τις συγκεκριμένες κινήσεις, αναφύονται και φορείς όπως γυναικείες φιλανθρωπικές αδελφότητες, αδελφότητες για την περίθαλψη των λεγόνων και των ασθενών γυναικών κλπ.

Τα στοιχεία όμως που δείχνουν την άρτια οργανωτική δομή της κοινότητας είναι:

1) Η αποτελεσματικότητα με την οποία αντιμετώπισε τις καταστροφές από τις πυρκαγιές του 1890 και του 1917, η οποία αλλοίωσε αμετάκλητα τον εβραϊκό χαρακτήρα της πόλης: η δημιουργία νέων εργατικών συνοικιών (Καλαμαριά, Χιρς του Βαρδαρίου, «151» κλπ.), θεσμού δυτικής έμπνευσης, καινοφανούς για τα βαλκανικά δεδομένα, που συνοδεύτηκε από επίσημα πρωτοποριακά για τα βαλκανικά δεδομένα μέτρα στέγασης και υγιεινής.

2) Η εκπαιδευτική υποδομή και η συνεπακόλουθη ιδεολογική διαμόρφωση της κοινότητας, η αναφορά στις οποίες επιχειρείται στο δεύτερο μέρος του βιβλίου. Η αφήγηση επικεντρώνεται στον εκσυγχρονισμό της εβραϊκής εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη το β' ήμισυ του 19ου αιώνα και μέχρι την επαύριο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, έργο ουσιαστικά της Alliance Israélite Universelle. Πρόκειται για ένα έργο εντυπωσιακής εμβέλειας με άξονες την εκκοσμίκευση της παιδείας και την προώθηση τόσο της γυναικείας, όσο και της τεχνικής εκπαίδευσης. Και πάλι αφετηρία του σχε-

2. Ό.π., σ. 24.

τικού προβληματισμού αποτελεί η ενδεής νεότητα, στην πνευματική ανάπτυξη της οποίας επενδύεται το όραμα της συνολικής πνευματικής και οικονομικής ανάπτυξης της κοινότητας. Το εκπαιδευτικό δίκτυο εξαπλώνεται με ταχείς ρυθμούς και έτσι το 1912 υπάρχουν στη Θεσσαλονίκη 28 εβραϊκά σχολεία, τα περισσότερα από τα οποία τελούν άμεσα ή έμμεσα υπό την αιγίδα της Alliance (σ. 193). Το αποτέλεσμα είναι, κατά τη συγγραφέα, όχι μόνο η άνοδος του πνευματικού και βιοτικού επιπέδου του εβραϊκού στοιχείου της πόλης, πράγμα που πιστοποιείται από την πολύπλευρη εκδοτική και γενικότερα πολιτιστική δραστηριότητα, αλλά και η διάδοση της γαλλικής κουλτούρας στο σύνολο των εθνοτήτων της, ο «εκγαλλισμός της Θεσσαλονίκης» (σ. 217), καθώς και του οθωμανικού πατριωτισμού, του σοσιαλισμού και του σιωνισμού.

Θα πρέπει, ωστόσο, να παρατηρήσουμε ότι οι εξελίξεις αυτές δεν παρουσιάζονται ενταγμένες στο συνολικότερο οθωμανικό πλαίσιο, στο οποίο λαμβάνουν χώρα. Έτσι αποδίδονται μονομερώς στην Alliance, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι πολυποίκιλες ιδεολογικές διεργασίες που συντελούνται στην αυτοκρατορία τη συγκεκριμένη περίοδο, προϊόν ασφαλώς μιας μακράς όσμωσης με τη Δύση. Αναμφίβολα ο ρόλος της δυτικής παιδείας που προσέφερε η Alliance και του ιδεώδους της χειραφέτησης μέσω του εκσυγχρονισμού (δηλ. της εκκοσμίκευσης) στην ιδεολογική διαμόρφωση της κοινότητας υπήρξε καθοριστικός. Όμως η αγωνία για τον εξευρωπαϊσμό, το ιδεώδες της εργασίας, η γυναικεία εκπαίδευση ως μέσο για την προαγωγή του κοινωνικού συνόλου, το άγχος της πνευματικής παρακμής, αποτελούν κοινούς τόπους στο λόγο των ελίτ κάθε θρησκευτικής ομάδας, καθώς και της οθωμανικής εξουσίας, και πυροδοτούν ανάλογες κινήσεις, οι οποίες νομιμοποιούνται στο όνομα του οθωμανικού πατριωτισμού. Όλα αυτά τα στοιχεία συνθέτουν ένα ιδιαίτερα γόνιμο ιδεολογικο-πολιτισμικό περιβάλλον, όπου αναδεικνύονται

οι οθωμανικές εκδοχές του πατριωτισμού ή του σοσιαλισμού, που ως εκ τούτου είναι δύσκολο να θεωρηθούν αποκλειστικά «εισαγόμενες» από τη Δύση διαμέσου της Alliance.

Το τρίτο μέρος τιτλοφορείται: «Ο ρόλος των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στην κοινωνική και πολιτική ζωή της πόλης». Πιστεύω ότι ο υπότιτλος «Η ενσωμάτωση της Εβραϊκής κοινότητας στο ελληνικό κράτος και το σιωνιστικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1899-1919» είναι περισσότερο αντιπροσωπευτικός, εφόσον το τμήμα αυτό του βιβλίου πραγματεύεται το συγκεκριμένο ζήτημα. Εδώ παρακολουθούμε την πορεία προς τη μετατροπή μιας κυρίαρχης ομάδας σε μειονότητα, ως συνέπεια της ενσωμάτωσης της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος. Οι Εβραίοι της πόλης βιώνουν την αλλαγή αυτή ως ήττα. Συναισθάνονται ότι «έχασαν την πιο σίγουρη και σταθερή τους βάση». Θρηνούν για «την καταστροφή της οθωμανικής πατρίδας» (σ. 243). Οι αγριότητες που σημειώνονται σε βάρος τους από τον ελληνικό πληθυσμό αμέσως μετά την κατάληψη της πόλης από τον ελληνικό στρατό και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου επιβεβαιώνουν τους φόβους τους, όπως και η απώλεια της βαλκανικής ενδοχώρας που για αιώνες αποτελούσε τη βάση της οικονομίας τους.

Υπό το βάρος των περιστάσεων ο «αφομοιωτισμός» που προωθούσε η Alliance παραχωρεί τη θέση του στο σιωνισμό. Το σιωνιστικό κίνημα που είχε προετοιμαστεί από τη δράση της Hilfsverein και αναπτύχθηκε ως αντίδραση κατά της πολιτικής αστάθειας και ανασφάλειας που επικράτησαν μετά την Επανάσταση των Νεοτούρκων, εξαπλώνεται. Νέοι σύλλογοι σχηματίζονται και στρατολογούν τα μέλη τους από τα λαϊκά κυρίως στρώματα. Οι σιωνιστές με διαβήματά τους στις Δυνάμεις και σε διεθνείς εβραϊκές οργανώσεις προσπαθούν να επιτύχουν την ουδετερότητα της πόλης —συγκυριαρχία των τριών βαλκανικών κρατών με τη Θεσσαλονίκη ελεύθερη πόλη

(σ. 266)— και αργότερα τη διασφάλιση των δικαιωμάτων τους στο νέο εθνικό πλαίσιο. Από την άλλη πλευρά, η ελληνική κυβέρνηση, υπό την πίεση της διεθνούς κατακραυγής για τα έκτροπα, προσπάθησε να υιοθετήσει μια «φιλοεβραϊκή» πολιτική επιδιώκοντας έτσι την ενοια των Μεγάλων Δυνάμεων, ώστε να εξασφαλίσει την κυριαρχία στη διαμφισβητούμενη περιοχή της Μακεδονίας. Το τρίτο μέρος τελειώνει με την περιγραφή του Α' Σιωνιστικού Συνεδρίου (10-11 Μαρτίου 1919). Το ελληνικό κράτος έκανε δεκτό το αίτημα του τελευταίου για εσωτερική αυτονομία των διοικητικών οργάνων των εβραϊκών κοινοτήτων, αναγνωρίζοντας τις ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Όμως η εποχή της εβραϊκής ηγεμονίας στη Θεσσαλονίκη έχει παρέλθει ανεπιστρεπτή, πράγμα που θα γίνει αισθητότερο με τις δημογραφικές ανακατατάξεις που θα ακολουθήσουν τα επόμενα χρόνια.

Πράγματι, η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης υπήρξε μια ιδιαίτερη κοινότητα, όπως αναφέρεται στον τίτλο του βιβλίου. Έδινε για αιώνες τον τόνο, τόσο στην οικονομική, όσο και στην κοινωνική/πολιτισμική ζωή της πόλης (με την ευκαιρία, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ένα διακριτό μέρος του βιβλίου αφιερωμένο στην οικονομική διάρθρωση και στην κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινότητας, στη χρονική τους εξέλιξη, θα ήταν ίσως πιο χρήσιμο για τον αναγνώστη από ό,τι τα μεμονωμένα σχετικά κεφάλαια που βρίσκονται στα διάφορα τμήματα του βιβλίου). Δίνεται, ωστόσο, η εντύπωση ότι αντιμετωπίζεται ως εξαίρεση σε έναν κανόνα περιθωριακότητας, καθυστέρησης, καθώς και πολιτισμικής και πολιτικής υποταγής, κανόνα που αφορά τόσο τις εβραϊκές κοινότητες των Βαλκανίων, όσο και αυτές της Ευρώπης, σε αντιπαράθεση, προφανώς, με το χριστιανικό στοιχείο. Επισημαίνεται π.χ. στον επίλογο ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δρουν «αντίθετα από τους περισσότερους Εβραίους των υπόλοιπων ευρωπαϊ-

κών και βαλκανικών κρατών που, από φόβο και υποταγή προς τους κυρίαρχους λαούς αφομοιώνονταν πολιτισμικά» (σ. 289). Αναφέρεται, ακόμη, στον πρόλογο ότι «η εβραϊκή κοινότητα συνεπάγεται συνήθως ένα καθεστώς φιλοξενίας, γεγονός που καθιστά την εβραϊκή μειονότητα πολιτικά ευάλωτη. Κατά συνέπεια η συνηθισμένη εβραϊκή κοινότητα συμπεριφέρεται ως απολιτική ομάδα που ιεραρχεί τους προβληματισμούς της κυρίως μέσω της εβραϊκότητάς της, [...] παρά ως τμήμα του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου στο οποίο ανήκει. Αυτό όμως την περιθωριοποιεί ακόμη και σε σχέση με τις υπόλοιπες εθνικοθησκευτικές ή κοινωνικές μειονότητες, που άλλοτε συμμετέχουν και άλλοτε προξενούν πολιτικές κρίσεις διακινδυνεύοντας να επισύρουν την οργή της εξουσίας» (σ. 22). Διερωτώμαι κατά πόσο μια τέτοια εικόνα είναι άμοιρη στερεοτύπων. Μια διχοτομική εικόνα της πραγματικότητας που αντιπαράθετεί, σε μια ιεραρχική τοποθέτηση, την υποτιθέμενη μονολιθικότητα —την απουσία εσωτερικών διαφοροποιήσεων ή συγκρούσεων— του ενός στοιχείου απέναντι σε εκείνη του άλλου. Κατά πόσο, άραγε, συνάδει με αυτήν την εικόνα η εβραϊκή συμμετοχή στους κοινωνικούς αγώνες του 19ου και 20ού αιώνα, συμμετοχή η οποία ανέδειξε μορφές όπως ο Μαρξ, η Ρόζα Λούξεμπουργκ, η Έμμα Γκόλντμαν, ο Τρότσκι, ο Κάουτσκι, ο Μπερνστάϊν κλπ.— για να αρκεστούμε στους επώνυμους;

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν αναιρούν, ασφαλώς, τη διαπίστωση ότι το βιβλίο της κ. Ρ. Μόλχο αποτελεί πολύτιμη συμβολή στην ιστορία των εβραϊκών κοινοτήτων του ελλαδικού χώρου και γενικότερα των Βαλκανίων. Περιγράφοντας το φαινόμενο «εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης» φωτίζει μια σχετικά άγνωστη περιοχή τόσο του οθωμανικού, όσο και του ελληνικού παρελθόντος. Και βέβαια αφήνει μια θλίψη στον αναγνώστη που γνωρίζει την τραγική συνέχεια αυτής της ιστορίας.